

**ДО ІСТОРІЇ ФІКСАЦІЇ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ДУМНОГО ЕПОСУ
(на матеріалах "Записок Південно-Західного Відділу РІГТ)**

Важливим напрямом культурно-освітньої діяльності ПЗВ РГТ стали популяризація української народної музики, кобзарського співу, влаштування музичних вечорів.

На засіданні ПЗВ РГТ 23 вересня 1873 року голова Відділу Г.Галаган повідомив, що йому пощастило запросити до Києва з Прилуцького повіту Полтавської губернії бандуриста, виконавця українських народних дум і пісень Остапа Вересая. Це був один з найкращих в Україні кобзарів. Остап Микитович Вересай (1803-1890) - уроженець Полтавщини, син кріпака. У чотирирічному віці він втратив зір. Співу та гри на кобзі навчався у кобзарів Юхима Андріяшівського, Семена Кошового, лірника Нечипора Коляди. Понад сорок років Вересай мандрував містами і селами України. Його підтримували художник Л.Жемчужников, письменники П.Куліш, Т.Шевченко, голова Відділу Г.Галаган. Вересай був знаний не тільки в Україні. Він виступав у Петербурзі перед великими князями Сергієм та Павлом, композиторами П.Чайковським і М.Римським-Корсаковим. Знавці музики цінували спів О.Вересая, його здатність до імпровізації.

Представляючи кобзаря членам ПЗВ РГТ Г.Галаган зазначав: "У цей час, коли вимирають останні бандуристи, коли, можливо, Остап Вересай єдиний представник малоруської архаїчної музики, членам Відділу, очевидно, буде особливо цікаво послухати такого співака" [13, с.40]. З цієї нагоди було проведене окреме засідання Відділу 28 вересня 1873 року. В ньому взяли участь двадцять сім членів ПЗВ РГТ та близько восьмидесяти запрошених [150, №№ 115, 121]. Для ознайомлення учасників зібрання з життям і творчістю Остапа Вересая, О.Русов і М.Лисенко підготували спеціальні реферати, всебічно проаналізували тексти і музику виконуваних кобзарем творів. Доповідь О.Русова "Про життя бандуриста Остапа Вересая і твори народної літератури, що він виконує" характеризувалася глибоким науковим аналізом кобзарської творчості, українського фольклору [13, с.309-337].

О. Русов починає дослідження кобзарської творчості з проблеми джерел народної поезії, розглядаючи її як прояв духу й відзначаючи перехід від хвали богам до прославлення народних героїв, виразників ідеалів усього народу. Відгуки всенародного настрою в душі співців породжують»ті епопеї, які майже в усіх народів становлять їх найкращий словесний набуток», а особа співця оточена глибокою повагою контексті уявлення про сходження на нього особливої божественної милості. У творах народного співця «весь народ бачить об'єктивне віддзеркалення своєї загальнонародної свідомості,й тому шанує його» [Русов 1874, с. 309-311] Особа співця, поступова трансформація його ролі в суспільстві відповідно до розвитку останнього, – питання, яке цікавить О.Русова не меншою мірою, ніж М.В.Лисенка, і саме тому О.Русов вдається до опису біографії Остапа Вересая, показуючи етапи формування його творчості. [Русов 1874, с. 316-330]. За висновком дослідника, «як артист, Вересай належить до числа неабияких талантів» [Русов 1874, с. 331], і привертає увагу «оповідний епічний начтрій його духу» [Русов 1874, с. 333]. Має наукову цінність і

здійснена О.Русовим Класифікація творів О.Вересая [Русов 1874, с.333, 336-337]. Іншою проблемою, що становить вагомий інтерес для дослідника, виступає місце слов'янської фольклорної поезії серед народнопоетичних традицій народів Європи [Русов 1874, с. 311- 312].

Реферат М.Лисенка “Про особливості української музики, історичних пісень і дум” містить ґрунтовний аналіз музичних особливостей української народної пісні [13, с.339-365]. Заслуги М.Лисенка в галузі української музичної фольклористики безсумнівні, дослідника слушно вважають основоположником цієї дисципліни [Василенко, 1972, с.175-176]. Прикметною ознакою співу українців дослідник вважав експресивність, що посилює емоційність мелодії й надає їй великої виразності [Василенко, 1972, с.176]. Праця М.Лисенка «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая», як визначає М.Гордійчук, була «першою на Україні серйозною науковою працею про музичну будову українських народних пісень», автор якої «поставив своїм завданням... визначити закони будови української народної музики, теоретично обґрунтувати методи обробок народних пісень» [Гордійчук 1978, с.7-8].

Після доповідей виступив сам кобзар. Він виконав думи “Про втечу трьох братів з Азова”, “Про Федора Безрідного” та декілька пісень. Як відмічав О.Русов, “думи, що виконувались так натхненно і проникливо, цим останнім кобзарем України, викликали сльози і в учених академіків і у першокласних артистів” [14, с.512-513]. Матеріали цього засідання, ноти виконаних Вересая творів увійшли до першого тому “Записок Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества”.

Це засідання привернуло увагу багатьох дослідників до вивчення кобзарського мистецтва, української народної думи як вияву народної душі та історичної пам'яті. Остапа Вересая запросили виступити перед учасниками Третього археологічного з'їзду у Києві 12 серпня 1874 року [15, № 93]. Пізніше, у березні 1875 року, етнографічне відділення Російського Географічного Товариства запросило Вересая до Санкт-Петербурга. Перед слухачами українського кобзаря професор О.Міллер прочитав доповідь про малоросійські народні думи [16, № 31].

Збирання та друк українського фольклору було одним з головних напрямків наукової діяльності Відділу. З початку своєї роботи ПЗВ РГТ доклав багато зусиль до публікації робіт своїх членів. На засіданні Відділу 11 вересня 1874 року, І.Рудченко передав до бібліотеки ПЗВ РГТ збірку “Чумацькі народні пісні” [1, с.21]. До неї увійшли сімдесят дві чумацькі пісні з нотами, підготовленими М.Лисенком та словничок чумацької термінології [2, с.122]. Іван Рудченко за спеціальністю був фінансистом. Працював у Київській і Житомирській палатах державного контролю, з 1875 року - урядовцем особливих доручень при Київському генерал-губернаторові, пізніше – головою Вітебської, Херсонської, Варшавської скарбових палат, був членом Ради міністра фінансів [3, с.112]. І.Рудченко працював у громадському часописі “Основа”, вивчав етнографію, збирав українські народні казки та пісні. Будучи активним діячем Київської Старої громади, він у 1873 р. став членом ПЗВ РГТ. Фольклористична діяльність Івана Рудченка знайшла всебічну підтримку з боку діячів Відділу й увінчалася виходом в

світ “Чумацьких народних пісень”. Це видання високо цінували як вітчизняні, так і зарубіжні науковці [4, №№ 67, 110, 114, 115]. У лондонському журналі “Athenaeum” знавець і перекладач російських народних пісень Ральстон опублікував рецензію на збірку І.Рудченка, в якій зазначав, що його книга засвідчує високий науковий рівень українських вчених-фольклористів, незважаючи на відсутність розробленої української граматики [1, с.23].

Кращим досягненням у вивченні українського фольклору цього періоду став двотомник “Исторические песни малорусского народа” М.Драгоманова і В.Антоновича. Перший том вийшов у світ у 1874 році [5.101], перша частина другого тому - у 1875 році [6.102].

Автори-упорядники намагалися звести у єдине видання всі відомі тексти історичних пісень і дум, подати, за їх висловом, “історію українського народу, розповіджену ним самим у поетичній формі” [7, с.97]. М.Драгоманов та В.Антонович старанно дотримувалися автентичності текстів, що часто порушували їх попередники – укладачі українського фольклору. Зокрема, І.Срезневський у своїй “Запорожской старине” досить вільно поводився із змістом зібраного матеріалу, часто вдавався до власних правок і стилізації. М.Драгоманов і В.Антонович хотіли мати “історію автентичну, свободну від усяких фальсифікатів, вповні науково зроблену, перевірену, зведену і об’яшену...” [7, с.97].

М.Драгоманову і В.Антоновичу у виданні “Исторических песен” допомагали М.Костомаров, М.Максимович, П.Куліш, М.Лисенко, П.Чубинський, О.Русов та інші. З Галичини народні пісні надсилали М.Бучинський і Я.Головацький. З усіх кінців України на ім’я В.Антоновича і М.Драгоманова надходили листи із записами дум, балад, пісень.

Працюючи над цим виданням, автори-упорядники дійшли висновку про неминучу потребу прийняти термін “історичні пісні” дещо ширше, ніж їхні попередники, аби якомога повніше відобразити суспільні процеси. Тому й підбиралися пісні з різних сфер буття українського народу.

Авторам-упорядникам вдалося зібрати пісні і думи, в яких фіксувалися основні події з історії українського народу, починаючи з доби Київської Русі [8 с.LXXXIX]. М.Драгоманов, вивчаючи фольклорні особливості творів, вперше застосував історико-порівняльний метод. Пісенний матеріал був розміщений у чіткій хронологічній послідовності. Перший том цього видання був присвячений пісням “віку дружинного й княжого”. Тут були вміщені щедрівки, величальні колядки, легенди-співомовки, балади. Далі подавалися пісні “віку козацького”, часів, що передували національній революції під проводом Б.Хмельницького – думи, балади про козацькі походи на татарські та турецькі володіння, про степову війну.

Другий том, за проектом В.Антоновича і М.Драгоманова, повинен був продовжувати публікацію козацьких пісень. Він повинен був складатися з двох частин – у першій передбачалося надрукувати пісні про боротьбу українського народу з поляками за часів Хмельниччини, у другій планували вмістити пісні про Гетьманщину від 1657 до 1709 років. Вся підготовча робота до друку цього тому була завершена восени 1874 року. Позаяк вихід у світ першого тому “Исторических песен малорусского народа” був сприйнятий українською інтелігенцією піднесено, це призвело до того, що автори отримали багато нових поетичних матеріалів. Щоб не затримувати

вихід у світ уже готової книги В.Антонович і М.Драгоманов вирішили окремо опублікувати як перший випуск другого тому лише твори про Хмельниччину, доповнивши декількома надісланими. У вигляді додатку тут з'явилися уривки з віршів на смерть П.Сагайдачного, кілька віршів про добу Б.Хмельницького. Загалом віршовані твори, розміщені у цьому двотомнику, пройняті гарячою любов'ю до України, виразно передають прагнення українського народу до свободи і незалежності.

Тексти пісень супроводжувалися авторськими коментарями В.Антоновича про відповідність пісень історичним реаліям. Деякі з них були досить розгорнуті та цікаві. Фольклорні особливості творів розглядав М.Драгоманов. "Исторические песни" викликали значний інтерес у науковців Росії та за рубежем. З рецензіями виступили М.Костомаров, О.Веселовський, О.Міллер, М.Петров, О.Котляревський, В.Навроцький та інші. Наукова концепція авторів видання була визнана більшістю вчених [9, с.221-227]. Деякі зауваження стосувалися лише підбору матеріалу та його критичного аналізу.

Варто зазначити, що В.Антонович і М.Драгоманов, працюючи над народними піснями і думами в перші роки своєї наукової діяльності, не мали ще достатнього досвіду [10, с.125]. Це й зумовило те, що М.Драгоманов помилково відніс до фальсифікованих українські думи, сюжети яких використовувалися в "Історії Русів" [5, с.ХХ]. Насправді ж автор "Історії Русів" черпав матеріал з народної творчості. Легенди, спогади, думи та історичні пісні ним лише переповідалися. Одна із характерних рис фольклору – хронологічні і географічні зміщення різних подій, також була витлумачена М.Драгомановим як доказ фальсифікації.

"Исторические песни малорусского народа" за оцінкою М.Грушевського, стали "одною з найзаслуженіших, найславніших українських наукових праць" [7, с.97]. Англійські, французькі, німецькі, італійські дослідники вважали це видання великою подією в народознавстві. Обидва вчені, В.Антонович і М.Драгоманов, за перший том "Исторических песен малорусского народа" були удостоєні Уварівської премії (500 крб.) [11, с.1-13в.; 126, с.108].

М.Драгоманов і В.Антонович зібрали багато фольклорних творів, які відносилися до часів Гетьманщини (1657-1709 рр.). Проте, на жаль, друга частина другого тому – "пісні віку козацького" - друком не вийшла. Причиною цьому стало закриття ПЗВ РГТ.

Наукові дослідження, реферати, що виголошувалися членами ПЗВ РГТ на засіданнях Відділу у 1873 - 1874 роках, були опубліковані в "Записках Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества", які і дотепер слугують науковцям. Характерною їх рисою стала різноманітність матеріалу, виразне бажання і вміння відповісти на головні потреби часу. У "Записках" були опубліковані також доповідь О.Русова "Про життя бандуриста Остапа Вересая і твори народної літератури, що він виконує", реферат Миколи Лисенка "Про особливості української музики, історичних пісень і дум", праця М.Драгоманова про відгомін лицарської поезії в українських народних піснях, П.Івашенка про релігійний культ українського народу в його приказках та записи дум від кобзарів

Ніжинського повіту, А.Роговича й Ф.Вовка про народну рослинну термінологію, думи О.Вересая, збірка пісень з Буковини.

Значною цінністю обох томів “Записок” були матеріали місцевих збирачів українських старожитностей. Майже на кожному засіданні ПЗВ РГТ керуючий справами перераховував прізвища осіб та коментував зміст матеріалів, які надсилалися до Відділу. Активно співробітничали з ПЗВ РГТ сестри Марія та Софія Ліндфорс, які передавали Відділу зразки вишиванок Чернігівської губернії, записані ними колядки, щедрівки, пісні, історичні думи, казки, приказки та прислів'я в селі Олешні Городнянського повіту. Студент Г.Купчанко переслав матеріали із статистико-етнографічного опису Буковини з додатком народних буковинських пісень, казок, повір'їв. Етнограф-початківець І.Манжура надіслав близько 500 одиниць етнографічних матеріалів з Харківської, Полтавської, Катеринославської губерній. О.Русов зазначав, що “метод, яким керувався І.Манжура для систематизації матеріалу... заслуговує... на увагу своєю оригінальністю” [1, с.14]. Відзначимо, що ці та інші надходження етнографічних матеріалів уважно вивчалися, аналізувалися і відбиралися до друку В.Антоновичем, М.Драгомановим, П.Чубинським, О.Русовим, П.Житецьким, Ф.Вовком та іншими.

Члени ПЗВ РГТ планували видрукувати ще, принаймні, три випуски “Записок”, щоб опублікувати всі надіслані матеріали. Через закриття Відділу багато етнографічного матеріалу (українських народних пісень, описів весільних обрядів, оповідань, прислів'їв, гадань тощо) залишились в рукописах. Зберігаються вони у Київському Інституті рукописів [12].

1. *Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К.: Типография Университета Св. Владимира, 1875. – Т. 2. За 1874 год (с картою Буковины).* – 633с.
2. *Архів Михайла Драгоманова. – Варшава: НТШ, 1937. – Т. 1. Листування Київської старої громади з М.Драгомановим (1870-1895 рр.).* – 442с.
3. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3-х т. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – 447с.*
4. *Киевлянин. – 1874.*
5. *Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова: В 2-х т. – К.: Типография М.П. Фрица, 1874. – Т.1. – 336с.*
6. *Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова: В 2-х т. – К.: Типография М.П. Фрица. – Т.2. – 166с.*
7. *Грушевський М. П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. - № 2-4. – С. 97-109.*
8. *Грушевська К. Збирання і видавання дум // Українські народні думи. – Т. 1. – Харків, 1927. – 320с.*
9. *Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору. – Т. 1. – К., 1930. – 162с.*
10. *Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – К.: Наукова думка, 1991. – 247с.*
11. *ІР НБУВ, ф. 2. Історичні матеріали, спр. 30367.*
12. *ІР НБУВ, ф. 1. Етнографічні матеріали, спр. 1312-1336, 1485-1520, 1540-1542, 1553-1598, 1603, 1610-1630, 1635-1642.*

13. *Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К.: Типография Университета им. Св. Владимира, 1874. – Т. 1. За 1873 год. – 366с.*

14. *Русов А. Несколько слов о значении трудов и творчества Н.В. Лысенка для малорусского народа // Киевская Старина. – 1903. - № 10-12. – С.9-12.*

15. *Киевский Телеграф. – 1874.*

16. *Киевский Телеграф. – 1875.*

Павленко І., проф.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУХОВНІ ПІСНІ (художні особливості та побутування)

До жанру християнської народної епіки належать пісні духовного змісту, які прийнято називати *псалмами, моралістичними баладами, кантами*, що побутували позаконфесійно протягом століть і зазвичай співалися. Поряд з ними побутували духовні вірші, які фрагментарно донесли до нашого сучасника елементи християнського епосу Київської Русі, в яких переважали героїчні мотиви. Духовні пісні належать до системи слов'янського ренесансного *бароко*. Вони формувалися на ґрунті українського фольклорного середовища і наповнені його лексикою, фразеологією, системою версифікації, апокрифічними впливами. Значна кількість цих творів зберігалася у православних центрах (Почаївській лаврі, Манявському скиті, Острозі, монастирях). Гядор Стрипський у статті „Богогласник Івана Ріпи” зазначає: „Народ знав їх усюди, співав їх при всяких нагодах, а авторами їх були, напевне, попи та дяки...”⁹¹. Тематичний діапазон псалмів відображає еволюцію свідомості людини з первісних часів до усвідомлення християнської релігійної етики.

Отже духовні пісні (*пісні-псалми*) – це жанровий різновид народної творчості, який набув свого поширення у XVI-XVIIIстт.. Вони виконувалися співцями-професіоналами (кобзарями, лірниками, освіченим людом), а також входили у загально-мирський побут, були поширені на всьому українському ареалі.

Генеza псалмів і світських кантів сягає глибини тисячоліть. Поетична стилістика псалмів споріднена із біблійними сюжетами та притчами, які відображені у ще давніших псалмах (грецьке – *псалмос*⁹²) і старозавітною сакральною *гімнографією*, яка за твердженням Г. Прохорова розвивалася протягом тривалого історичного періоду (5000-6000 років), де нагромаджені величезні багатства, „як у плані ідейно-образному, так і в стилістиці, ритміці, в способах побудови тексту, в палітрі інтонацій, у місткості, ємкості, смислу і почуттів” (3).

Ясіновський Ю. П. стверджує, що гімнографія (сакральна монодія) займає чільне місце в українській духовності і була виявом устремління до

⁹¹ Інститут літератури ім.. Т. Шевченка НАН України, відділ рукописів та текстології, фонд І.Франка, №4796/1,арк.4.

⁹² Грецьке -- *псалмос* означає виконання вокального твору в супроводі музичного інструменту. У давнину цей термін відображав старозавітну традицію виконання релігійних пісень.